

Әдебиет тизімі

1 Kaliev G.A. Aktual'nye problemy razvitiya APK Kazahstana. - Almaty: KazNII jekonomiki APK i razvitiya sel'skih territorij, 2013. - 23 s.

2 A.B. Moldashev Povyshenie konkurentosposobnosti agrarnogo sektora Kazahstana v uslovijah EJeP i VTO // Problemy agrorynka. – 2013.-№1.-S. 5-8.

3 Borbasova Z. Jekspornyj potencial Kazahstana na mirovom rynke zerna // Al'Pari.- 2006. - №1. - S. 107-113.

4 Salykzhanova N. Mukomoly Kazahstana riskujut poterjat' jekspornyj rynek [Jelektronnyj resurs].-2017.-URL:<http://liter.kz/ru/articles/show/6794> (data obra-shhenija: 20.01.2018).

5 Gosudarstvennaja programma infrastrukturnogo razvitiya «Nырly zhol» na 2015 - 2019 gody, utverzhennaja Ukazom Prezidenta Respubliki Kazahstan ot 06 aprelja 2015 goda №1030

6 Dannye vneshnej trgovli Kazahstana za 2016g. Komitet gosudar-stvennyh dohodov Ministerstva finansov Respubliki Kazahstan [Jelektronnyj resurs].-2016.-URL: http://kgd.gov.kz/ru/exp_trade_files (data obrashhenija: 21.01.2018).

7 Torgovlja ES s tret'imi stranami v 2016 g. Evropejskaja komissija [Jelektronnyj resurs].- 2016.- URL:http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2006/september/tradoc_122530.02.2017.pdf (data obrashhenija: 21.01.2018).

ӨОЖ 339.137.2:664

САРЫ МАЙ ӨНДІРІСІНІҢ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІГІНІҢ ӨСУ ФАКТОРЛАРЫ

**ПОВЫШЕНИЕ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ ПРОИЗВОДСТВА
СЛИВОЧНОГО МАСЛА**

FACTORS OF INCREASED COMPETITIVENESS OF BUTTER PRODUCTION

А.М. РАСУЛОВА

PhD докторанты

Нархоз Университеті

А.М. РАСУЛОВА

докторант PhD

Университет Нархоз

A.M. RASULOVA

PhD student

University of Narkhoz

Аңдатпа. Отандық тағам өнеркәсібінің бәсекеге қабілеттілігін арттыру жолдары, елдің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ететін фактор ретінде жоғары тиімді және жоғары табысты экономиканың секторына айналуы қарастырылған. Кәсіпорынды басқару мәселелер зерттелген. АӨК әлеуетіне баға берілген. Аграрлық секторда санаспайтын басымдық бар ол – әлемдік нарықтағы бәсекеге қабілетті, экологиялық таза өнім өндірісі болатыны белгіленген. Республиканың тағам өнеркәсібі салаларының қызметіне, Қазақстанның аймақтық нарықтарындағы ауыл шаруашылығы тауарөндірушілерінің қызметіне талдау жүргізілген. Зерттеудің негізгі бағыты нарық субъектілерінің арасындағы бәсекелік қатынастарды бағалау, олардың қарқындылық дәрежесі және субъекттердің бір-біріне әсері болып табылады, мұнда бәсекелік қатынастардың салалық ерекшеліктері, зерттелетін кәсіпорындардың меншік нысандары және басқа жанама факторлары есепке алынды. Бәсекелестіктің жоғары деңгейінің себептері кәсіпорындардың шикізат пен технологиялардың импортына тұрақты тәуелділігі және ірі сауда желілері жиі шетел өндірушілерінің тауарларын орналастыруды қалайтындығы анықталды. Экономикалық қызметтің тиімділігін талдау және бағалау үшін заңнамалық және ұйымдастырушылық-әдістемелік базаны одан әрі жетілдіру қажет. Осы мәселелерді шешудің практикалық маңыздылығы, саланың бәсекеге қабілеттілігін басқару әдіснамасы мен практикасының жекелеген мәселелерін зерттеудің өзектілігін көрсетеді.

арқылы алынатын өнімдерінің өндірісі мен экспорты. Сонымен қатар жеміс пен жүзім шаруашылықтарын қолдау жүзеге асырылуда – алқаптарды отырғызу мен өсіру шығындарының 40% өтелді. Жалпы міндет – 2018 жылы экспорттың жалпы көлеміндегі ауыл шаруашылық өнімдерінің үлесін 14 пайызға дейін өсіру [1].

ҚР Статистика агенттігінің берілгендері бойынша, соңғы жылдары республиканың азық-түлік өнеркәсібіндегі өндіріс көлемі қысқарды. Төмендеу елдің өңдеуші өнеркәсібінің барлық салаларына қарағанда біршама терең болды. Өндірістің төмендеуі үшін алғышарттар біршама болды, олар:

– тұрғындардың сатып алушылық қабілетінің сығылуы;

– айналым қаражаттарының тапшылығы;

– несиелік ресурстарды тарту мүмкіндіктерінің тарылуы;

– тамақтың кейбір өнімдері бойынша бағалық бәсекелік артықшылықтарының жойылуы.

Саланың бәсекеге қабілеттілігі тұтынушылардың нақты топтарының талаптарын қанағаттандыратын, жоғары сапалы өнімді өндіру мен өткізу үшін (шығындары басқа ұлттардыкіне қарағанда жоғары болмайтындай етіп) техникалық, экономикалық және ұйымдастырушылық жағдайлардың болуымен анықталады [2].

Зерттеу материалдары мен әдістері.

Саланың бәсекеге қабілеттілігі шаруашы-

лық жүргізудің өзгермелі жағдайларында өзінің маңыздылығын ауыстырып отыратын көптеген факторлардың әсерінен қалыптасады. Және де мұнда әрбір аймақтың, саланың өз факторларының «жиынтығы» болады. Зерттеудің жүйелілік қағидасына сәйкес, саланың бәсекеге қабілеттілігін талдау бізбен жүйелік тәсіл тұрғысынан жүргізіледі.

Сондықтан саланың бәсекеге қабілеттілік факторларын талдау үшін сандық бағалаулар жеткіліксіз, сапалық сипаттамалар, сонымен қатар интегралды бағалаулар да қажет. Біздің ойымызша, бірде-бір сала бөлек қарастырылмайды, елдегі және шет елдегі жалпы экономикалық-саяси жағдайды ескеру қажет. Сол себептен де маңыздылығы бойынша ең алдыңғы орынға мемлекеттік реттеу факторлары шығады. Олардың қатарына мемлекетпен жүргізілетін әкімшілік және экономикалық шараларды жатқызуға болады: қаржы-несиелік, салықтық, амортизациялық, кедендік саясат, мемлекеттік сақтандыру жүйесі, экономиканың дамуын ынталандыратын заңнамалық актілерді жасап шығару мен жүзеге асыру, стандарттау мен сертификаттаудың мемлекеттік жүйесі, құқықтық қорғау, елдегі әлеуметтік-экономикалық жағдайды қалыптастыратын саяси партиялардың, қозғалыстардың қызметі (1 кесте).

1 кесте – Саланың бәсекеге қабілеттілігіне әсер ететін факторлар

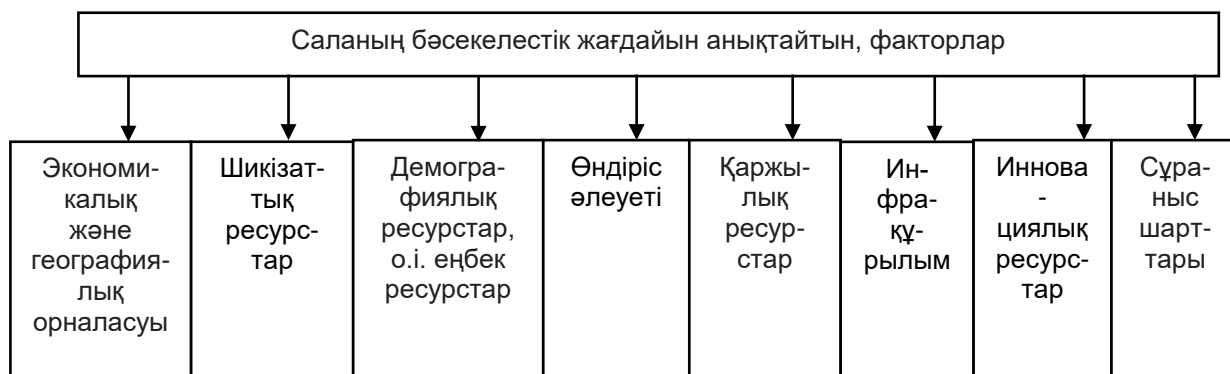
Әсер ету деңгейлері	Өнеркәсіптің бәсекеге қабілеттілігін қалыптастыратын факторлар
Макродеңгей	- мемлекеттік экономикалық саясат; отандық тауар өндірушінің жұмыс істеуі мен қауіпсіздігі үшін экономикалық және құқықтық жағдайларды қалыптастыратын ұлттық заңнамалық база; - сыртқы саяси тәуелсіздік және қауіпсіздік; - ішкі саяси және әлеуметтік тұрақтылық.
Микродеңгей	- өндірісті дамыту және технологияларды дамыту; - қаржылық ресурстар; - басқару және ұйымдастыру ресурстары; - маркетингтік саясат және сұраныс факторлары.

Кез келген саланың бәсекеге қабілеттілігін арттыру жақсы дамып жатқан экономика барысында, тұрақты әлеуметтік-саяси жағдайда мүмкін болады. Елдің сыртқы және ішкі тұрақтылығы оның инвестициялық тартымдылығын, барлық деңгейлердегі экономикалық байланыстардың тұрақтылығын арттырады, өндіруші үшін оңтайлы жағдайларды қамтамасыз етеді [3].

Бұл зерттеудің объектісі сүт өнеркәсібі, атап айтқанда, сары май өндірісі болып табылады.

Тамақ өнеркәсібінің бәсекелік позицияларын анықтайтын факторлардың ішінде бізбен ең маңыздылары деп танылғандары келтірілген (1 сурет).

1. Кезкелген аймақтың экономика-географиялық орналасуы бірқатар көрсеткіштермен сипатталады: елдің басқа территорияларына, сонымен қатар басқа елдерге, шикізат ресурстарына, өткізу нарықтарына, көлік жолдарына қолжетімділігі.

1 сурет – Саланың бәсекелестік жағдайын анықтайтын факторлар

2. Шикізаттық ресурстар сипатталады: минералды-шикізаттық, жер, орман, су, фауналық және т.б. ресурстармен.

3. Демографиялық ресурстар тұрғындардың жалпы санымен, жастық-жыныстық құрамымен, тұрғындар санының өзгеру динамикасымен сипатталады.

4. Өндірістік әлеует негізгі өндірістік қорлардың болуымен, өндірістік қуаттарды және өндірістік алаңдарды пайдалану коэффициенттерімен, негізгі қорлардың істен шығу және жаңару, қормен жарақтану коэффициенттерімен сипатталады.

5. Қаржылық ресурстар. Өндірістік және қаржылық сфералардағы дағдарыстық жағдайлардың орын алуының негізгі себептерінің бірі айналым қаражаттарының жетіспеушілігі болып табылады.

6. Инфрақұрылым. Саланың бәсекеге қабілеттілігі көбінесе оның инфрақұрылымының даму деңгейімен анықталады. Өндірістік, нарықтық, әлеуметтік инфрақұрылымды бөліп көрсетеді.

7. Аймақтың тамақ өнеркәсібінің инновациялық ресурстары ғылыми-өндірістік әлеуеттің деңгейі мен саны, кадрларды дайындаумен және қайта дайындаумен айналысатын ұйымдардың болуымен және қызмет етуімен анықталады, сонымен қатар инновациялық өнім көлемімен, зерттеулер мен өнертабыстарға жұмсалған шығындармен сипатталады.

8. Сұраныс жағдайлары. Тұрғындардың сұранысы «пирамидалық иерархия» түрінде сипатталады. Ең жоғары сұраныс (пирамиданың шыңы) тамақ өнімдеріне, темекіге, арақ-шарап өнімдеріне байқалады. Екінші деңгей – киім, аяқ-киім, содан кейін ұзақ уақыт бойы пайдаланылатын қымбат тауарларға деген сұраныс – жиһаз, автокөліктер, жылжымайтын мүлік және т.б. Жалпы айтқанда, тұрғындардың өмір сүру деңгейінің жалпылама төмендеуімен бай-

ланысты, азық-түлік өнеркәсібі өнімдеріне тұрғындардың төлемқабілетті сұранысының төмендеуін байқауға болады.

Енді сүт өнімдерінің қазіргі жағдайын қарастырайық. Бүгінгі таңда аталған сала кәсіпорындарымен 2016 жылы өнеркәсіптік өндірістің республикалық көлемінің 5%-ы және өңдеуші өнеркәсіптің 16%-ы өндірілген.

Тамақ өнімдері өндірісінің құрылымында негізгі үлестері бидай өңдеуші (19,4%), сүт (16%), нан және тоқаштар (15,5%), ет өңдеу (13,8%), жеміс-жидек (9,4%), май (9%) салаларына және басқа т.б. салаларға тиесілі (16,8%).

Басымды бағыттарды анықтау үшін негізгі критерийлер болып мыналар табылады:

- ♦ ішкі нарықта даму перспективаларының болуы;
- ♦ сыртқы нарықтарда даму перспективаларының болуы;
- ♦ арзан және сапалы шикізаттың, сонымен қатар оның өндірісі үшін перспективалардың болуы.

Және де бірінші критерийде негізгі көрсеткіш болып ішкі тұтындағы аталған өнім импортының үлесі табылады. Яғни, ішкі нарықта аталған өнім импорты жоғары болса, отандық өнімнің пайдасына оны нарықтан шығару перспективалары басым болады (2 кесте).

Екінші критерий бойынша негізгі көрсеткіш аталған өнім экспортының әлеуеті болып табылады. Сәйкесінше, Қазақстаннан тыс өткізу нарықтарының сыйымдылығы жоғары болған сайын, оның өндірісін дамыту перспективалары да жоғары болады.

Үшінші критерийде негізгі көрсеткіш жеткілікті шикізаттық базаның болуы және оның даму үшін әлеуеті болып табылады. Яғни, арзан және сапалы шикізат көп болған сайын, өнімнің өзіндік құны төмен және бәсекеге қабілеттілігі соғұрлым жоғары болады.

2 кесте – Ішкі тұтытудағы сүт өнімдерінің импортық үлесі, 2015 ж.

Өнімнің атауы	Өндіріс	Экспорт	Импорт	Ішкі тұтыну бойынша импорттық үлесі, %
Өңделген сұйық сүт және қаймақ	453 646	516,9	41 101,1	9,07
Құрғақ сүт	7200	75,3	8283	115
Сары май	16 564	3099,7	7580,1	46
Ірімшік және сүзбе	30 104	1446,8	20966,4	69
Сүт өнімдері	208 856	4 250,4	36590,3	17,5
ҚР-ның Ұлттық экономика министрлігінің Статистика комитетінің мәліметтерінен алынған				

Нәтижелері және оларды талқылау.

Аталған критерийлерден шыға отырып өңдеуші өнеркәсіптің дамуы үшін басымдылары ретінде келесі бағыттар анықталған:

- сүтті қайта өңдеу (сары май, ірімшіктер, құрғақ сүт өндірісі);
- етті қайта өңдеу (шұжық өнімдерін, ет консервілерін өндіру);
- май өнімдерінің өндірісі (маргарин және өсімдік майы);
- дәнді дақылдарды (макарон өнімдерін, жармаларды өндіру) тереңдетілген қайта өңдеу;
- жемістерді және көкөністерді қайта өңдеу;
- қант өндірісі;
- ауыл шаруашылық жануарлардың терілерін бастапқы қайта өңдеу.

Сүт өнеркәсібі экономика салаларының негізін құраушылардың бірі болып табылады, республикада өндірілетін азық-түлік өнімдері көлеміндегі оның үлесі 16% құрайды.

Өндірілген тауарлық сүттің жалпы көлеміндегі қайта өңделген өнім үлесі 48% немесе 1 680 мың тоннаны құрайды. Сүт өнімі экспортының көлемі 22 мың тоннаны, ал импорт көлемі – 903 мың тоннаны, сүт өнімін ішкі тұтыну – 2 560 мың тоннаны құрайды. Ішкі тұтытудағы отандық өндіріс үлесі 65% құрайды, ал қалған 35% импортталады.

Осылайша, сүтті қайта өңдеуде өндірісті ұлғайту мен импортты ығыстыру үшін біршама перспективалар бар.

Алайда саланың дамуын тежейтін бірқатар мәселелер бар, олар:

- жеке қосалқы шаруашылықтардағы сүттің төмен сапасы және оның территориялық алшақтығы;
- өңдеуші кәсіпорындарға сүт-шикізаттың жетіспеушілігі, жеткізілудің әркелкілігі және шаруашылық (фермерлік) және жеке қосалқы шаруашылықтардағы өндірістің жоғары үлес салмағы салдарынан шикізат-сүт құнының жоғары болуы;

■ моральды және физикалық тұрғыдан тозған құрал-жабдықтардың жоғары үлесі және олардың энергетика мен қызмет көрсету бойынша біршама шығынды болуы, механикаландыру мен автоматтандырудың төмен деңгейі;

■ өңдеуші кәсіпорындарда айналым қаражаттарының жетіспеушілігі;

■ дайын сүт өнімін өткізу мәселелері.

Нәтижесінде біздің өніміміздің бәсекеге қабілеттілігі импортты өніммен салыстырғанда төмен болады.

Сүт және қант өнеркәсібінің дамуында да бірқатар мәселелер бар. Сүт өнімдері өндірісіндегі кері динамика бірқатар соңғы жылдар бойы байқалуда. Республиканың бірқатар облыстарында сүт өңдеу кәсіпорындарының басым бөлігінде сүт өнімі рентабельділігінің 2-5%-ға дейін төмендеуі, өңдеу сферасының материалды-техникалық базасының жоқтығы байқалады. Салада моральды және физикалық тұрғыдан тозған құрал-жабдықтардың 70%-ы (жұмыс жасау мерзімі 10 жылдан асқан) жұмыс істейді. Алайда құрал-жабдықтың, әсіресе ұсақ қораптауға арналған құрал-жабдықтың жаңаруы оған деген бағалардың өсуі салдарынан мүлдем мүмкін емес. Өнеркәсіптің өз күшімен қайта құруды, техникалық және технологиялық қайта жарақтандыруды жүргізуге, жаңа кәсіпорындардың құрылысын жүзеге асыруға шамасы жетпейді, сондықтан да бірқатар құрылыстар тоқтап қалған [4].

АӨК – тамақ өнеркәсібінің шикізаттық базасы. Алайда астық өнімін өсіру аз. Тамақ өнеркәсібінің шикізат сапасына қояр талаптары өте жоғары, қайта өңдеуге жоғары сападағы ауыл шаруашылық өнімін жеткізуге ұмтылу қажет. Мысалы, макарон өндірісі үшін бидайдың қатты сұрыптары, сүт өнімін өндіру үшін – жоғары сапалы сүт қажет. Тек осындай шикізаттан ғана бәсекеге қабілетті өнімді алуға болады.

Өнім сапасына көлік те біршама әсерін тигізеді. Ауыл шаруашылық өнімінің жақсы қойылған тасымалдары – бұл жинақталған шикізаттың көп мыңдық тонналары. Сауда

нүктелеріне дайын өнімдерді тасымалдауды ұйымдастырудың да мәні зор. Шикізат сапасын жақсарту мен инновацияларды енгізу негізінде өндіріс технологиясын жетілдіру тамақ өнімдерінің сапалық қасиеттерін жақсартуға, биологиялық және энергетикалық құндылығын арттыруға септігін тигізеді. Ол өнімдер ассортиментін кеңейтуге мүмкіндік береді және тұрғындардың тамақтану рационын теңдестіруге септігін тигізеді [5].

Тұжырымдар. Тамақ өнеркәсібі жеке меншікке тиесілі. Қазақстанда жеке шаруашылықтарға сүт өндірісінің 91,4% тиесілі. Нәтижесінде – отандық тамақтанудың өңдеуші өнеркәсібінің дамымауы және өнімнің әрбір түрлері бойынша импортқа тәуелділік туындайды. Бәсекелік артықшылыққа әрқашанда кәсіпорынның шабуылды стратегиялық әрекеттері арқасында қол жеткізіледі. Артықшылықты құру үшін шабуылды стратегияларды жүзеге асыру ұзақтылығы саладағы бәсекеге байланысты. Саланың өзара толықтыру механизмін қолдану қажет. Өзара толықтыру – кластер мүшелері арасындағы байланыстардың көп болуы оның бөліктерінің сомасына қарағанда көп болуына, тұтастығына әкеледі. Кластер мүшелері бір-біріне тәуелді болғандықтан, біреуінің жақсы жұмыс істеуі басқалардың да табысты болуына әкеледі. Кластерлер – нақты бір аядағы өзара байланысты компаниялар мен мекемелердің географиялық шоғырлануы ретінде сипатталады. Кластерлер бәсеке үшін маңызды өзара байланысты салалар мен басқа да субъектілердің басым бөлігін қамтиды. Оларға мысалы, құраушылар, құрал-жабдық пен қызметтер секілді мамандандырылған материалдардың жабдықтаушылары, сонымен қатар мамандандырылған инфрақұрылым жабдықтаушылары жатады. Жақсы дамыған кластер басқа да маңызды материалдарға қол жеткізудің тиімді құралы болып табылады. Мұндай кластер жабдықтаушылардың тереңдетілген және мамандандырылған базасын ұсынады. Алыста орналасқан жабдықтаушыларға қарағанда жергілікті көздерді қолдану транзакциялық шығындарды төмендетеді [6].

Кластерді қалыптастыру өзара байланысты салалардың мүдделерін ескеретін және олардың өзара тиімді қызмет етуін ынталандыратын экономикалық механизмді жасап шығаруды қарастырады, ол өз кезегінде өндірістің бәсекеге қабілеттілігін арттыруға септігін тигізеді. Бәсекеге қабілетті тамақ өнеркәсібі өнеркәсіптің

дамуына жаңа импульс беретін құраушы салалар кластерлерінің бәсекеге қабілеттілігін арттыруды ынталандырады [7].

Үшінші салалардың дамуын жеделдету қажет – сауда, көлік, коммуналды шаруашылық, байланыс, ойын-сауық индустриясы, туризм, тұрмыстық қызметтер сферасы. Ол жұмысбастылық мәселесін шешуі қажет, тұрғындар табысының өсуіне әкеледі, оның төлемқабілетті сұранысын арттырады, тауарлар мен қызметтерді тұтынудағы құрылымды өзгерістерге әкеледі. Азық-түліктің негізгі түрлерін – етті, сүтті, жұмыртқаны, балықты, көкөністер мен жемістерді тұтыну өсуде. Осыған байланысты өз өндірісі есебінен азық-түлік өнімдеріне деген сұранысты толығымен қамтамасыз ете алатын қаладан тыс орналасқан ауыл шаруашылық аймақты дамыту қажет [8]. Тамақ өнеркәсібін дамытудың негізгі бағыттары ретінде келесілер табылуы қажет:

- сала кәсіпорындарын технологиялық қайта жарақтандыру;
- АӨК өнімдерін өндіру, қайта өңдеу және өткізу бойынша кластерлік құрылымдарды құру;
- ауыл шаруашылық шикізаттың бірлігіне шаққандағы ақшалай сипаттағы АӨК шекті өнімін шығаруды ұлғайту;
- отандық өндірісте азық-түліктің жаңа өнімдерін құрастыру;
- отандық өнімнің сапасын арттыру, халықаралық стандарттарды енгізу;
- қазіргі таңда импортталатын өнімдердің түрлерін өндіруге қабілетті отандық өндірушілерге мемлекет тарапынан қолдау көрсету.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Безрукова Н. Заседание правления союза товаропроизводителей пищевой и перерабатывающей промышленности Казахстана // Пищевая и перерабатывающая промышленность Казахстана. – 2009. - №6. - С. 8-9.
- 2 Горелова И.В. Экспертиза качества, безопасность и конкурентоспособность кисломолочных продуктов // Ивановское книжное издательство. – М., 2013. - 487 с.
- 3 Фатхутдинов Р. А. Глобальная конкурентоспособность. Стандарты и качество. – М., 2013. - 464 с.
- 4 Философова Т.Г., Быков В.А. Конкуренция. Инновации. Конкурентоспособность. -М.: Юнити – Дана, 2013. - 296 с.
- 5 Семькин В.А., Сафронов В.В., Терехов В.П. Приоритетные проблемы социально-экономического и институционального развития агропромышленного комплекса региона в

условиях открытой экономики // Вестник Курской государственной сельскохозяйственной академии. - 2014. - №5. - С. 215-219.

6 Д.А. Қалдияров, М.С. Орысбаева. Қазақстанның агроөнеркәсіптік кешенін мемлекеттік қолдауды жетілдіру шаралары // Аграрлық нарық проблемалары. - 2017.-№ 2. - Б. 63-71.

7 В.Н. Иванова Импортозамещение продукции АПК. Факторы конкурентоспособности / В.Н. Иванова, С.А. Иванов. - М.: Финансы и статистика, 2014. - 216 с.

8 Т.С. Рахимбеков, Б.М. Исаков. Ауыл шаруашылығы саласының бәсекеге қабілеттілігін арттыру // Аграрлық нарық проблемалары. - 2017.- №2. - Б. 7-11.

Әдебиеттер тізімі

1 Bezrukova N. Zasedanie pravleniya sojuz za tovaroproizvoditelej pishhevoj i pererabatyvajushhej promyshlennosti Kazahstana //Pishhevaja i pererabatyvajushhaja promyshlennost' Kazahstana. - 2009.-№6.- S. 8-9.

2 Gorelova I.V. Jekspertiza kachestva, bezopasnost' i konkurentosposobnost' kislomolochnyh produktov // Ivanovskoe knizhnoe izdatel'stvo. - M., 2013. - 487 с.

3 Fathutdinov R.A. Global'naja konkurentosposobnost'. Standarty i kachestvo. - M., 2013. - 464 с.

4 Filosofova T.G., Bykov V.A. Konkurencija. Innovacii. Konkurentosposobnost'. -M.: Juniti - Dana, 2013. - 296 с.

5 Semykin V.A., Safronov V.V., Terehov V.P. Prioritetnye problemy social'no-jekonomiceskogo i institucional'nogo razvitija agropromyshlennogo kompleksa regiona v uslovijah otkrytoj jekonomiki // Vestnik Kurskoj gosudarstvennoj sel'skhozjajstvennoj akademii. - 2014. - №5. - S. 215-219.

6 D.A. Қалдияров, М.С. Орысбаева. Қазақстанның агроөнеркәсіптік кешенін мемлекеттік қолдауды жетілдіру шаралары // Аграрлық нарық проблемалары. - 2017.-№ 2. - Б. 63-71.

7 V.N. Ivanova Importozameshhenie produkciі APK. Faktory konkurentosposobnosti / V.N. Ivanova, S.A. Ivanov. - M.: Finansy i statistika, 2014. - 216 с.

8 T.S. Rahimbekov, B.M. Isakov. Auyл sharuashylyry salasynың bәsekege қabilettiligin arttyru // Agrarlyқ naryқ problemalary. - 2017.- №2. - B. 7-11.